

הורדוס ויהודי התפוצות

אריה כשר

בניגוד גמור ליחסי האיבה והעוינות, ששררו בין הורדוס ליישוב היהודי בארץ-ישראל, זכו יחסיו עם יהודי התפוצות לטיפוח רב. הדבר בא היטב לידי ביטוי בשני עניינים עיקריים: (א) מינוי כהנים גדולים מקרב יהודי התפוצות; (ב) היחלצות בדרג ממלכתי להגנה על זכויותיהם של יהודי התפוצות ועל מעמדם המשפטי והמדיני.

ניתוח דקדקני של העדויות ההיסטוריות בשני הנושאים האלה מוכיח כי יחסי הגומלין הטובים בין הורדוס ליהודי התפוצות היו פועל יוצא מאינטרסים משותפים, שכל צד הפיק מהם יתרונות חשובים לקידום ענייניו. זאת ועוד: מסתבר כי מהלכיו וקשריו המצוינים של הורדוס בחצר אוגוסטוס סייעו לא מעט לגיבוש המדיניות הקיסרית הנוגעת ליהודי התפוצות, והיא אשר שימשה בסופו של דבר אבן יסוד למדיניות הרומית בתקופת הקיסרים היוליו-קלאודיים בכלל.

מאמר זה יעסוק בהיבטים המדיניים וההיסטוריים של הסוגיה, באספקלריה של המקורות השונים וספרות המחקר המודרני, אך מבלי להיכנס לעובי הקורה של הבעיות המשפטיות והתחקיות הקשורות בתוכן הזכויות ומהותן.¹

הקשר הראשון של הורדוס עם יהודי התפוצות בא לידי ביטוי בנסיונו למנות למשרת הכהן הגדול בירושלים את חננאל (או חנמאל) הבבלי (או המצרי), שאותו שלח להביא במיוחד מחוץ-לארץ (קדמוניות, טו, 22)² יוספוס מציין באותו הקשר כי הלה

1 פרטים בסוגיה זו ראה א' כשר, יהודי מצרים ההלניסטית והרומית, תל-אביב 1978.

2 ברגיל נוטים לזהותו עם חנמאל המצרי הנזכר במשנה (פרה ג, ה), עיין: H. Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, II, Leipzig 1897, p. 197; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, II, Leipzig 1909, p. 269, n. 5; idem, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (A New Version Revised and Edited by G. Vermes, F. Millar et al.)*, II, Edinburgh 1979, p. 229 and n. 5; J. Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, London 1969, p. 66, 69 - האיש ופעלו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 62 ואילך, 376 (הערה 17); A. Schalit, *König Herodes*, Berlin 1969, pp. 693-695; מ' שטרן, 'מדיניותו של הורדוס והחברה

היה 'כהן מן הפחותים' (ἱερέα τῶν ἀσημοτέρων). לכאורה, יכול הדבר ללמד כי הכוונה לכהן הדיוט, אולם בהמשך עדותו (שם, 40) מדגיש יוספוס במפורש כי 'חננאל היה ממשפחת כהנים גדולים' (Ἀνάηλος ἀρχιερατικοῦ ἤν^ε γένους)³. לאור הדברים המפורשים הללו אין להימלט מהמסקנה כי בהקשר המיוחד הזה כהן 'מן הנכבדים' (τῶν ἐπισημῶν), הוא תואר נרדף למשפחת החשמונאים (השווה שם, 12) וכי 'כהן מן הפחותים' אמור באותו הקשר רק ביחס אליהם.⁴ כללו של דבר, מוצאו של חננאל (חנמאל) מן הגולה, כמו גם ייחוסו הרם לבית-צדוק ולא לבית-חשמונאי, הם שהיו בעיני הורדוס השיקולים המכריעים בדבר מינויו, מינוי שנועד ללא ספק לנשל את בית-חשמונאי מהמשרה הדמה ולהפכה למשרה התלויה בשליט ההרודיאני והנשלטת על-ידו ללא עוררין. היה זה תכסיס מחוכם מאוד, שכן הוא ביקש כאילו להחזיר עטרה ליושנה בעשיית צדק היסטורי, כביכול, עם משפחת הכהנים הגדולים המפוארת מן העבר, שעלתה בייחוסה על בית-חשמונאי.⁵

זאת ועוד: מסתבר כי בחירת חננאל (חנמאל) נבעה גם משיקולים אישיים, שהרי נאמר עליו כי היה מקובל על הורדוס כידיד מובהק משכבר הימים (קדמוניות, טו, 40). אמנם לא ברורות הנסיבות להיכרות ולידידות שנקמה ביניהם, אך עובדת קיומה ואזכורה יכולה לרמוז כי חננאל (חנמאל) היה שותף מלא להורדוס בתכניותיו לשינוי פני הכהונה הגדולה. הידידות האישית ביניהם היתה מן הסתם גם ברית אינטרסים

היהודית בסוף ימי הבית השני, תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 245, (הערה 67. לדעת י' קלוזנר (היסטוריה של הבית השני, ד, ירושלים תשי"ט, עמ' 12), אפשר שהלה היה בבלי שישב במצרים; השווה י' בן-שלום, בית-שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 41 (הערה 6). על-פי היגיון זה, אפשר שהלה בא מהמקום הקרוי 'בבילון' (ליד הליופוליס שבקודקוד הדלתא המצרית), השווה א' צ'דיקובר, היהודים במצרים ההלניסטית-הרומית לאור הפאפירולוגיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 23 והערה 34 (תודתי לא' דפפורט שהסב לבי לכך) ברם, יש המזהים אותו דווקא עם הכהן חנן הזכור אצל יוסיפוס (קדמוניות, כ, 197-198; מלחמת, ב, 292), והמוכר במסורת התלמודית כתנן בן אבישלום (משנה כתובות יג, א; בבלי, כתובות קה ע"א); ראה ש' ספראי, העליה לרגל בימי בית שני, תל-אביב 1965, עמ' 60; הנ"ל, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 43; וקשה להכריע בין הדעות.

3 הכוונה ככל הנראה למוצא המיוחס של בית-צדוק; השווה קלוזנר, שם, עמ' 12.

4 על יסוד הסבר זה נראה לי כי אפשר לתרץ את ספקותיו של אוטו (W. Otto, 'Herodes',

RE[PW], Suppl. II 19130, col. 38) ביחס למהימנות היריעה בקדמוניות טו, 40.

5 השווה קלוזנר, שם (לעיל, הערה 2); R. Marcus, *Josephus* (LCL ed.), VIII (1963), p.

הדדית, שמנקודת מבטו של הורדוס היתה אמורה להבטיח לו את נאמנות הכהן הגדול. הניסיון להדיח את בית־חשמונאי מהכהונה הגדולה נכשל זמנית בגלל התערבותה של אלכסנדרה, חותנתו החשמונאית של הורדוס, שהשתדלה והצליחה בעזרת קליאופטרה ה־7 מלכת מצרים להחזיר את המינוי לבנה אריסטובולוס ה־3 (קדמוניות, טו, 23–41). אולם מקץ שנה אחת בלבד (35 לפסה"ג), לאחר מות אריסטובולוס, חזר הורדוס ומינה את חננאל (חנמאל) למשרה הרמה, כפי שתכנן תחילה (שם, 56). לא ברור עד מתי כיהן חננאל (חנמאל) במשרתו ומדוע הוחלף. מכל מקום, הורדוס המשיך לדבוק גם בעתיד במדיניות של מינוי כהנים גדולים מקרב יהודי התפוצות. בתאריך כלשהו בין 35 ל־23 לפסה"ג הוא מינה כהן גדול אחר בשם ישוע בן פיאבי (קדמוניות, טו, 322). שמו המצרי של האיש, המופיע גם בכתובות היהודיות מליאונטופוליס (תל אל־יהודיה), נותן יסוד למסקנה, כי בדומה לחננאל (חנמאל) ולשמעון בן בייתוס שנתמנה אחריו (להלן), בא גם הוא מהתפוצה המצרית.⁶ ממשפחת כהנים זו שירתו, כידוע, עוד שני כהנים גדולים בשם ישמעאל בן פיאבי, האחד בין השנים 15–26 לסה"ג (קדמוניות, יח, 34), והשני בשנת 59 לסה"ג לערך (קדמוניות, כ, 179).

בשנת 23 לפסה"ג מינה הורדוס למשרה הרמה את שמעון בן בייתוס, המתואר כירושלמי ממוצא אלכסנדרוני וככהן נודע.⁷ מינויו תורץ בטעמי יקרה אישיים, הקשורים ברצונו של הורדוס לשאת לאשה את בתו מרים. לדברי יוספוס, הנסמכים מן הסתם על ניקולאוס איש דמשק, היסטוריון־החצר ההרודיאני, 'מאחר שייחוסו של שמעון נחות היה מכדי (שיבוא) בקשרי משפחה (אתו), ומצד שני חשוב היה מכדי שאפשר לנהוג בו זלזול, הלך הורדוס בדרך נוחה יותר... הוא נטל... את הכהונה הגדולה מישוע בן פיאבי ומינה את שמעון למשרה זו, והתחתן אתו' (שם, 322). אמנם אין להטיל ספק במהימנות ההנמקה הזו, אך אין היא יכולה בשום פנים ואופן לייצג את כל האמת. אין ספק, כי במינוי הזה פעל הורדוס גם על־פי שיקולים מדיניים שנועדו לחזק עוד יותר את תלותה של הכהונה הגדולה בו. משך הכהונה הארוך של שמעון בן בייתוס (23–6 לפסה"ג) סלל מן הסתם את הדרך להתבססותה של שושלת הכהנים החדשה – בית בייתוס – שמנתה לפחות עוד שישה כהנים גדולים אחריו, אם לא

6 ראה שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 246 *Corpus Papyrorum*; V.A. Tcherikover, *Judaicarum*, III, Cambridge, Ma. 1964, No. 1510

7 קדמוניות, טו, 320.

יותר.⁸ העובדה שבניה זכו למינוי הרם בעיקר מידי שליטי בית-הורדוס,⁹ יכולה ללמד על התלות הבלעדית בהם. ייתכן כי כוהני בית-בייתוס נודעו במסורת התלמודית בשם הקיבוצי 'בייתוסים'; ואם נכון הדבר, הרי שהיו שנואים ביותר על הציבור היהודי, וכנראה בגלל שנקשרו בתודעת האומה עם בית-הורדוס.¹⁰ לא מן הנמנע כי גם הכהנים לבית-הנן באו מן הגולה המצרית, מכל מקום הם היו קשורים בעבודות נישואין עם בית בייתוס, וכמוהם גם כהנים אחרים.¹¹

קשריו של הורדוס עם יהודי התפוצות באו לידי ביטוי מאלף גם בייסודה של המושבה הצבאית בתירה בבשן על-ידי יהודים בבליים בראשות קצין בשם זאמאריס.¹² אנשי המושבה קיבלו כמובן נחלות קרקע ופטור מלא ממסים במשך כל ימי שלטונו של הורדוס, אם כדי לאפשר להם להתבסס ולהקדיש את מרצם לבער את נגע הלסטות באזורם, ואם כדי להבטיח את דרך עולי-הרגל מבבל לירושלים (קדמוניות, יז, 26-27). אמנם הגרעין המייסד של המושבה מנה רק 500 פרשים רובאי-קשת, אולם כבר מלכתחילה נתלוותה אליה קבוצה של 100 מקרובי משפחתם (שם, 24), ובמרוצת הזמן הצטרפו אליהם עוד רבים אחרים. לא מן הנמנע כי המספרים הנקובים האלה מתייחסים לראשי משפחות, ואם כך הרי שניתן לדבר על אוכלוסיה של 2,000 נפש בקירוב. הושבתם של 3,000 מתיישבים צבאיים ממוצא אדומי באזור הסמוך של הטראכון (קדמוניות, טז, 285, 292) יכולה לשמש אינדיקציה למדיניות ההתיישבות ההרודיאנית שנשאה פניה לריבוי אוכלוסיית יושבי הקבע בסביבה. אכן לדברי יוספוס

8 עיין א"מ סמולווד, כוהנים גדולים ומדיניות בארץ-ישראל הרומית, בתוך: המרד הגדול, הסיבות והנסיבות לפריצתו (ערך: א' כשר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 231 ואילך, ובמיוחד נספחים א-ב, עמ' 251-253; *Jeremias, Op. cit.*, p. 194; ועיין עוד בהרחבה שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 247 ואילך.

9 הכוונה לארכלאוס, אגריפס ה-1 ואגריפס ה-2, עיין שטרן, שם, עמ' 246 ואילך.

10 ראה ירושלמי, יומא, פ"א, לט ע"א; תוספתא יומא א, ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 181); ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד', ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 729 ואילך; בבלי סוכה מג ע"ב; תוספתא סוכה ג, א (צוקרמנדל, עמ' 195); בבלי פסחים נו ע"א; תוספתא מנחות יג, כא (צוקרמנדל, עמ' 533)

11 עיין שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 250-251.

12 עיין קדמוניות, יז, 23 ואילך; ש' אפלבוים, 'קשתי זאמאריס', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, א (תש"ל), עמ' 79-88; G.M. Cohen, 'The Hellenistic Military Colony: A Herodian Example', *TAPA*, CIII (1972), pp. 83-95; שטרן, שם, עמ' 271 ואילך.

עצמו, 'רבים באו... מכל המקומות שבהם שומרים את חוקי האבות של היהודים', עד אשר 'נעשתה הארץ רבת-אוכלוסין מאוד (קדמוניות, יז, 26). אמנם לא נמסרה זהות המקומות שמשם הגיעו המוני המתיישבים, אך יש יסוד סביר לשער כי היו ביניהם גם עולים נוספים מבבל. העובדה כי אנשי המושבה הצבאית בתירה נקראו במשך שנים רבות לאחר ייסודה בשם 'בבליים' היא משמעותית מאוד בהקשר זה. קשה לעכל את המחשבה שקבוצה קטנה בת 600 איש של הגרעין המייסד יכלה לקיים בתודעת הציבור את זהות מוצאה במשך עשרות שנים, אלמלא קיבלה חיזוק בדמותם של מתיישבים 'בבליים' נוספים. מתברר כי במהלך ההיסטוריה שמרו אנשי המושבה הזו אמונים לפטרוניהם ההרודיאנים, דבר שבא לידי ביטוי מאלף במשך כל ימיהם של הטטרארך פיליפוס (בן הורדוס), המלך אגריפס ה-1 ובנו אגריפס ה-2, ואפילו בימים הסוערים של המרד הגדול.¹³

ממצאי המחקר הוכיחו בבירור כי בימי הורדוס נעשו מאמצים לעודד את עלייתם של יהודים מבבל (וגם מתפוצות אחרות) במטרה לבצר את מעמדו של המלך על-ידי חיזוקם של יסודות חברתיים חדשים, שיהיו משקל-נגד לעומת תומכי בית-חשמונאי וימלאו את החלל הריק שנוצר עם חיסולם.¹⁴ יתר על-כן, הוכח כמעט בוודאות, בעקבות גרץ, כי היה קשר (אם לא זהות גמורה) בין 'אנשי זאמאריס' לבין 'בני-בתירה' שפעלו בירושלים בימי הלל ותחת נשיאותו.¹⁵ מתברר כי 'בני בתירה' הזכורים במסורת התלמודית היו חכמים פרושים, שהוסמכו להכריע בסוגיות הלכתיות

13 קדמוניות, יז, 27-31; חיי יוסף, 54 ואילך; 177; השווה א' כשר, אדום, ערב וישראל, ירושלים 1988, עמ' 188 ואילך. דומה כי לימים הייתה לאותם 'בבליים' אף השפעה בירושלים עצמה, עיין שטרן, שם, עמ' 272.

14 M. Stern, 'Social and Political Realalignments in Herodian Judaea', *The Jerusalem Cathedra*, II (1982), pp. 40ff, esp. pp. 49 ff. גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 69.

15 H. Grätz, 'Die Söhne Bethera', *MGWJ* I (1852), pp. 115-120; J. Fürst, 'Die Söhne Bethera', *MGWJ* I (1852), pp. 559-561; ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 263 ואילך; שטרן, (לעיל, הערה 2), עמ' 252-253; השוה בן-שלום, (לעיל, הערה 2), עמ' 62 ואילך; גפני (לעיל הערה 2), עמ' 69-70. עיין לאחרונה: S. Schwartz, *Josephus and Judaeen Politics*, Leiden-New York-København-Köln 1990, pp. 201-202, and note 105.

הקשורות במקדש.¹⁶ היה זה אולי התחום ההלכתי היחיד כמעט שהורדוס לא פגע בו, אלא הניחו לפרושים, מה גם שהוא ביקש להאציל את סמכויות ההכרעה בתחום הזה בידי 'בני בתירה' הבבליים הנאמנים עליו, כי הם לא הסתייגו ממנו בפומבי ולא יצאו נגדו בגלוי.¹⁷ מנקודת מבטו של הורדוס, יתרונו של הלל היה במוצאו 'הבבלי', שהרי הוא לא היה מעורב בעניינים המדיניים שהסעירו את הציבוריות היהודית ביהודה ובירושלים.¹⁸ זאת ועוד: סביר לחשוב כי אישיותו המתונה, אופיו הצנוע ואהבת השלום שלו, שבאו לידי ביטוי במימרה המפורסמת במסכת אבות (א, יב – 'הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה'), היו פועל יוצא של דרכו המדינית, השקולה והמתונה.¹⁹ לשון אחר: אליבא דהורדוס היו הלל ו'בני בתירה' גורם נסבל, שהרי במתינותם לא נמנו עם יריביו הגלויים ולא היו אויבי משטרו. הוא קיווה ככל הנראה להסתייע בעקיפין בסמכותם הלמדנית כדי לבלום את חוגי החכמים האופוזיציוניים שנמנו עם תומכי החשמונאים, כמו 'בני בבא' וחכמי בית-שמאי. מכל מקום, ראוי לציין בעניין זה את קיומן של רמיוות עקיפות לאפשרות שעליית הלל וחדירת ה'בבלים' לעמדות כוח והשפעה בירושלים בימי הורדוס ובתמיכתו עוררו ריאקציה של התנגדות וביקורת.²⁰

הידוק הקשרים עם התפוצה היהודית בבבל הביא להורדוס גם יתרון כלכלי חשוב, שבא לידי ביטוי בהעלאת מחצית-השקל ובמתן תרומות אחרות. העובדה שיהודי בבל היו מבחינה מספרית את הקבוצה הגדולה ביותר מבין יהודי התפוצות אומרת דרשני.²¹ למרבה הצער, לא שרדו לנו ידיעות רבות המעידות באופן מפורש על ימי הורדוס גופם. ברם, בסקירה על הקמת המושבה הצבאית בתירה, מציין יוספוס כי המקום 'היה למעוז גם לאנשי המקום נגר טראכון וגם ליהודים, שהיו באים מבבל

16 ירושלמי, פסחים, פ"ו, לג ע"א; בבלי שם, ס ע"א; תוספתא שם, ד, יג (מהדרת ליברמן, עמ' 165); תוספתא, סנהדרין, ז, יא (צוקרמנדל, עמ' 427); בבלי, בבא-מציעא פה ע"א.

17 עיין בהרחבה: בן-שלום (לעיל, הערה 2), עמ' 64 ואילך.

18 חש בזאת היטב י"א הלוי, דורות הראשונים, ברלין-וינא תרפ"ב, עמ' 92-93; ראה עוד בן-שלום, שם, עמ' 75.

19 השווה בן-שלום, שם, עמ' 76 ואילך.

20 כך מפרש גפני (לעיל, הערה 2), עמ' 61, 75-76, ואת אחד הפסוקים של 'ספר שושנה' (א, ה). לא מן הנמנע כי ברוח זו צריך לפרש גם את דברי הביקורת המושמעת במסורת התלמוד הירושלמי (פסחים, פ"ו, לג ע"א) כלפי הלל על התנשאותו, וכן את הזלזול המופגן בה כלפי 'הבבלי'; השווה בן-שלום, שם, עמ' 72-73, 74-75.

21 השווה פילון, המשלחת לגאיוס, 216, 282.

להקריב קורבנות בירושלים, שלא ייפגעו על-ידי מעשי לסטים של אנשי טראכון' (קדמוניות, יז, 26). מסתבר, שהשקעת המאמצים של הורדוס בביעור נגע הלסטות באיזור הפרוע הזה נועדה להבטיח עלייה-לרגל סדירה ורציפה מבבל. משימה שהטיל הורדוס על יהודים ממוצא בבלי דווקא. בהודמנות אחרת, העיד יוספוס כי הערים המבוצרות נציבין ונהרדעא שימשו מעין 'בתי-אוצר', או מקומות ריכוז שבהם נאספו והופקדו תרומות מחצית-השקל ושאר מתנות הקודש של יהודי בבל למקדש הירושלמי, וכי 'בהגיע הזמן, נשלחו והועלו המתנות לירושלים, ורבות בני-אדם השתתפו במשלוח הכספים' בתורת מלווים לשיירות המובילות אותם.²² במסורת התלמודית מתוארת הוצאת השקלים מקופת האוצר של בית-המקדש שנעשתה בשלושה שלבים, שהאחרון בהם (לפני חג הסוכות) כלל את התרומות העשירות ביותר של יהודי בבל ומדי והמדינות הרחוקות.²³ באחת העדויות התלמודיות אף נשתמר זיכרון היסטורי עממי דהוי קמעא על שכיחות העלייה לרגל בימי הלל, היינו, בזמנו של הורדוס.²⁴ דומה כי סדירותם ורציפותה של העלייה לרגל מבבל גרמה לכך שנמצאו לא מעט מבני התפוצה הזו אשר ביקשו להעלות לירושלים בכורות, או להביא את בניהם ובני ביתם לעשות פסח קטן בירושלים. לפי המסורת התלמודית שבידינו דחו אותם, אם משום שלפי ההלכה אין מעלים מחוץ-לארץ מתנות הפרשה שונות, ואם כדי שלא יהפוך הדבר וייקבע כחובה.²⁵ על רציפות התופעה של עלייה לרגל מבבל ניתן ללמוד גם מהברית החדשה, המעידה, כי היה זה חיזיון נפרץ למדי לשמוע בחוצות ירושלים אנשים דוברי לשונות שונות וביניהם 'פרתיים ומדים ועילמים ויושבי ארם נהרים' (מעשי השליחים, ב, ה).

הקשרים הטובים שטיפח הורדוס עם יהודי התפוצות באו לידי הביטוי המאלף ביותר בהיחלצותו להגנת זכויותיהם של יהודי יוניה, אסיה הקטנה וקיריני. בכתבי יוספוס ניתן לכך הד נרחב למדי, אם בדרך של ציטוט תעודות אותנטיות, שהועתקו ככל הנראה מרשומות רומיות (השווה קדמוניות, טז, 48), ואם בדרך של הסתמכות על כתבי ניקולאוס איש דמשק (קדמוניות, יב, 127), שהיה כמסתבר גם מעורב אישית בהגנה על זכויות היהודים בעת ההיא (שם, 126; טז, 29 ואילך) בשליחות הורדוס

22 A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica*; 379, השווה עוד שם, 313-312; יח, 312-313; *in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983, pp. 287 ff

23 משנה שקלים, ג, ד; תוספתא שקלים, ב, ד (צוקרמנדל, עמ' 175).

24 אבות דרבי נתן, נוסח ב, מהדורת שכטר, כח ע"א.

25 משנה חלה ד, יא.

אדוניו.²⁶

בקדמוניות (טז, 27-65) תוארה באריכות רבה מערכה משפטית להגנת זכויות היהודים שם, אשר נוהלה בשנת 14 לפסה"ג בפני בית-דין (סנהדרין) מיוחד שהורכב על-ידי מרקוס אגריפא, יועצו הבכיר ויד ימינו של אוגוסטוס. לאותו אירוע מתייחסת ללא ספק גם העדות המשלימה בקדמוניות, יב, 125-127, ולדברי יוספוס, נרשמו הפרטים במלואם 'בספר המאה ועשרים ושלושה והמאה עשרים וארבעה לניקולאוס' (שם, 127)²⁷

המעין בגופי הכתובים ייוכח לדעת על נקלה, כי המערכה המשפטית הזאת התנהלה על-יסוד שתי תביעות משפטיות מקבילות, האחת, מצד היהודים יושבי ערי יוניה (קדמוניות, טז, 27-29), והשנייה מצד אזרחי הערים היוניות (קדמוניות, יב, 125-126).²⁸ לפי הגרסה האחת, לרגל שהייתם של הורדוס ומרקוס אגריפא במקומותיהם, הרהיבו יהודי יוניה עוז והגישו תלונה על הפגיעה בזכויותיהם מצד שלטונות הערים ההלניסטיות שבהן הם ישבו. לדברי יוספוס, 'הם סיפרו את הנגישות שנוגשים אותם, שאין מרשים אותם לקיים את חוקיהם וכופים אותם בלחץ השלטונות להתדיין בימי-קודש ונוטלים מהם את הכספים שהופרשו (לשם משלוח) לירושלים, ומכריחים אותם להשתתף בעבודות הצבא ובעבודות החובה (של הערים), ולהוציא על כך כספים מכספי ההקדשות, דברים שפטורים היו מהם תמיד, הואיל והרומאים התירו להם לחיות לפי חוקיהם המיוחדים' (קדמוניות, טז, 27-29). מנגד, מספר יוספוס,

26 B. Niese, 'Bemerkungen über die Urkunden bei Josephus', *Hermes*, XI עיין

R. Laqueur, *Der jüdische Historiker Flavius*: השווה: (1876), pp. 466-488

Josephus, Giessen 1920, pp. 221-230

27 Athenaeus, *Deipnosophistae*, (עיין: ספרים 144 שהכיל 'ההיסטוריה',

VI, 54, p. 249 A, כידוע, היה זה הורדוס שעודד אותו לכתוב את החיבור הזה, דבר שנעשה

לפחות חלקית עוד בימי מלכותו (ראה: F. Jacoby, *F.Gr.H.*, II, A 90, F 135). אין

להתפלא אפוא על שניקולאוס נתן ביטוי רב יחסית לאירועים שקרו בימי הורדוס, ובמיוחד

בפרקים הקונטמפוראריים של ספרו. העובדה כי פרשת המאבק על זכויות היהודים ביוניה משנת

14 לפסה"ג תוארה בספרים העשרים ושלושה והעשרים וארבעה יכולה להדגים עד כמה הוא טרח

לתעד בפרוטרוט את האירועים מימי שלטונו של הורדוס, שלא לדבר על השתדלותו להתגדר

ולהשתבח בהישגיו האישיים.

28 דעה שונה בעניין זה, הסומכת רק על קיומה של התלונה היהודית (קדמוניות, טז, 27 ואילך),

השמיעה ל' רוט-גרסון, מעמד המשפטי והדתי של היהודים באסיה הקטנה מימי אלכסנדר

מוקדון עד ימי קונסטנטיין (דיסטרטציה), ירושלים תשל"ב, עמ' 83.

ארגשו היוניים נגדם וביקשו מאגריפא, שהם לברם ייהנו מהפוליטיאה, שהעניק להם אנטיוכוס בן בנו של סלווקוס הקרוי תיאוס (האל) בפי ההלנים, ודרשו (ואמרו): אם קרובים להם היהודים, יעבדו נא את אלוהיהם" (קדמוניות, יב, 125-126). אין להניח שמדובר בשתי מערכות משפטיות שונות, אלא בתביעות דו-צדדיות, שהתבררו בהתדיינות משפטית אחת. אכן, הקיסר חרץ את דינו ביחס לשתי התביעות בפסק-דין אחד, לפיו 'יוסיפו (היהודים) ויחיו לפי חוקיהם המיוחדים באין נוגש' (טז, 60), ללמדך, כי 'זכו היהודים בעניין קיום מנהגיהם' (יב, 126).

אם נבדוק בדקדקנות את המערכה המשפטית הזו, נגלה אצל יוספוס דברים סותרים בעניין הטיפול בתביעה היהודית, שהרי מצד אחד צוין בבירור, כי אגריפא מינה סנהדרין לבירור התביעה היהודית (שם, 30), ומצד שני הודגש, כי 'לא דנו בעניין כמו בבית-דין (δικαστήριον)', כיוון שדובר ב'עתירה (ἐντεῦξις) נגד מעשי אלימות' (שם, 58).

הסקירה על הדיון המשפטי מגלה, כי ההישג העיקרי של ניקולאוס איש דמשק כפרקליטם של היהודים בא לידי ביטוי דווקא בניהולו של משפט זוטא, אשר קדם להתדיינות המשפטית על זכויות היהודים. הלה העלה טענה טרומית עקרונית וניצחת, שלפיה לא היו הערים ההלניסטיות מוסמכות לשלול מהיהודים זכויות שלא ניתנו על-ידן. העובדה שהן עשו כן צריכה להתפרש כפגיעה ברומא, שהרי הענקת הזכויות ושלילתן היו בתחום סמכותה הבלעדית ולא בידי שום רשות אחרת (שם, 32-34, 47-48). לא בכדי הדגיש ניקולאוס כי הפגיעה בזכויות היהודים שמטה למעשה גם את הבסיס למעמדן וזכויותיהן של הערים ההלניסטיות עצמן, שהרי גם מעמדן ומערכת הזכויות שלהן באו מכוח הרשאה וחקיקה רומית (שם, 39). בסיכום דבריו הדגיש, כי אין ליהודים שום דרישה נוספת, זולת הטלת איסור על הערים ההלניסטיות לגזול מהם מה שהרומאים עצמם נתנו להם (שם, 57).²⁹ אכן, למשמע הצהרתו של ניקולאוס, לא היו לערים ההלניסטיות שום טענות נגדיות (ἀντικατάστασις), ולא הוצעה שום הצטדקות משפטית (ἀπολογία), מלבד הבעת הרעה, שאליבא דיוספוס לא היתה אלא תירוץ שחוק, שעצם ישיבת היהודים בתוכן היא בלתי צודקת, דבר שאמנם הופרך לדבריו על-ידי ניקולאוס מיניה וביה (שם, 59). לכאורה היה זה תירוץ, אך באמת מתברר כי זכות המגורים של היהודים בערים ההלניסטיות היתה נושא למחלוקת משפטית משמעותית ביותר, שהרי כל הזכויות היהודיות היו תלויות בה הלכה למעשה. אין תימה אפוא כי היא היתה יעד להתקפה עיקרית מצד שונאי ישראל

29 ניתוח מדוקדק של נאומו של ניקולאוס והתפישה המדינית שעליה הוא הושתת, עיין שליט (לעיל, הערה 2), עמ' 218 ואילך.

בערים שונות בתפוצה ההלניסטית רומית.³⁰

נסיון ערי יוניה לשלול מהיהודים את ה'פוליטיאה' שלהם (קדמוניות, יב, 125) אינו צריך ללמד כי הן התכוונו לבטל את תביעתם לאזרחותם בפוליס, כפי שמלומדים רבים נטו לחשוב.³¹ המונח 'פוליטיאה' מכוון בהקשר הזה לסך הכולל של זכויות היהודים, שהיוו את התשתית המשפטית-מדינית לאוטונומיה שלהם.³² רק בדרך זו ניתן לכרוך בהקשר אחד את הזכויות המיוחדות של האזרחים הרומיים מביניהם (כמו הפטור משרות צבאי) עם יתר הזכויות של יהודי הערים ההלניסטיות. אם נבחן בקפידה את תוכן התביעה היהודית, ניווכח לדעת, כי אכן היא מתייחסת אך ורק לזכויות שהיו פועל יוצא מהפריבילגיה הבסיסית 'לחיות על-פי חוקי אבות',³³ ואמנם רק לכך התייחס גם פסק-הדין. דומה כי מלומדים הלכו שולל אחר הטענות של ערי יוניה, שביקשו להסיט את הסכסוך לפסים אחרים ולייחד למונח 'פוליטיאה' הוראה של אזרחות, כדי לטעון שבתחומי הערים אין מקום ל'פוליטיאות' אחרות זולת אלה המבוססות על קרבת-דם (συγγένεια) הלנית ועל עבודת פולחן לאלים העירוניים (קדמוניות, יב, 126).³⁴ מנקודת מבטן, העובדה כי ליהודים היושבים בקרבן היתה 'פוליטיאה' משלהם, העידה על קיומה של ישות יהודית עצמית ומובדלת מבחינה מדינית ומשפטית, דבר שהיה כמובן לצנינים בעיניהן. לשון אחר: זכאותם של היהודים לקיים ארגונים מקבילים ובלתי תלויים בפולייס היווניות, להוציא כספי תרומות לירושלים ליהנות מפטור ממסים עירוניים ומליטורגיות ולזכות בהתחשבות מלאה בחוקי דתם בענייני משפט ושירות צבאי, כל אלה המחישו לערים את פגמי ריבונותן

30 השווה כשר (לעיל, הערה 1), עמ' 220 ואיך.

31 עיין בהרחבה: רוט-גרסון, (לעיל, הערה 28), עמ' 82 ואילך. ברם, היא עצמה היתה מודעת לעובדה כי 'לפי הענין נראה שמדובר בזכויות היהודים לקיום דתם ולפטור מפולחן העיר' (שם, והשווה עוד שם, עמ' 83).

32 עיין בהרחבה כשר (לעיל, הערה 1), במקומות שונים (לפי 'פוליטיאה' במפתח העניינים).

33 הכוונה בעיקר לפגיעות האלו (א) מניעה לקיים בפועל את חוקיהם (שיפוט עצמי); (ב) כפייה להתדיין בימי חג ומועד יהודיים; (ג) מניעת תרומות לירושלים ונטילת הכספים לקופות הערים; (ד) הפקעת כספי הקדשות יהודיים וחילול קודשי יהודים; (ה) הטלת עבודות-חובה (ליטורגיות) של הערים על היהודים (קדמוניות, טז, 27-28; השווה עוד: 160, 163-164, 166-173; פילון, המשלחת לגאיוס, 315-316).

34 ראה בהרחבה כשר, (לעיל, הערה 1), עמ' 300 ואילך. ברוח זו צריך להבין גם את התרסתו של אפיון נגד יהודי אלכסנדריה כי 'אם אמנם אזרחים הם, מדוע אין הם עובדים את אותם האלים אשר לאלכסנדרונים' (נגד אפיון ב 65).

ואת תלותן המלאה ברומא. זו היתה גם אחת הסיבות לצרות־העין, לקנאה ולשנאה כלפי היהודים (טז, 37, 41, 45-46).

בגלל הכישלון לכפור בזכות היהודים למגורי קבע, ביקשו הערים ההלניסטיות לבטל או לפגוע בזכויותיהם המיוחדות של היהודים גם בדרך נוספת, שתכליתה המעשית לקבוע ליהודים סטטוס נחות של 'מטויקוי'. לשם כך ביקשו להטיל עליהם מסים (τέλη) שלא כדין (שם, 45) ולהפקיע תחת זה את כספי ההקדשות לירושלים בתואנה שאלה הם 'מסים' (τελών) שאין הם חייבים' (שם 170); והכוונה כנראה לניסיון לחייב את היהודים במס 'המטויקיון' (μετοίκιον),³⁵ ולהתעלם מזכותם ל'איסוטליה' (ἰσοτέλεια), כלומר, לשוויון במיסוי, וכן ל'איסונומיה' (ἰσονομία), כלומר, לשוויון בפני החוק (שם, 160-161).³⁶

הצלחתו המשפטית של ניקולאוס איש דמשק נתנה פירות מידיים עוד בשנת 14 לפסה"נ בפקודותיו של מרקוס אגריפא (שם, 167-170), ומעט מאוחר יותר באדיקט מאת הקיסר אוגוסטוס בכבודו ובעצמו (קדמוניות, טז, 162-165) בשנת 12 לפסה"נ, וכן בצווים־אפיסטולריים מאותה שנה אל הנציב הרומי באסיה הקטנה גאיוס נורבאנוס פלאקוס (שם, 166, 171; פילון, המשלחת לגאיוס, 315-316), וגם בצו דומה במועד מאוחר יותר (בין השנים 3-10 לפסה"נ) אל הנציב יוליוס אנטוניוס.³⁷

בסקירותיו המפורטות על זכויות היהודים בתפוצות ביקש יוספוס להדגיש, כי מארקוס אגריפא ואוגוסטוס קבעו את עמדתם על בסיס הנורמות המשפטיות והחוקיות מן העבר.³⁸ לפיכך הוא שם בפי ניקולאוס את הטענה הבסיסית כי אין רשות לחדש חידוש כלשהו בעניין זכויות היהודים (קדמוניות, יב, 126). דברים ברורים ברוח זו הושמעו גם בנאום הסניגוריה של ניקולאוס (טז, 45, 47 ואילך; והשווה שם, 60). ברם, סקירתו של יוספוס, הנסמכת כאמור על עדותו של ניקולאוס איש דמשק, מדגישה היטב גם את חלקו האישי המיוחד של הורדוס בהגנה על זכויות היהודים. מתברר כי רק בגלל הימצאותו ביוניה ביחד עם מרקוס אגריפא הם העזו להתלונן על פגיעותיהן של הערים ההלניסטיות בזכויותיהם (שם, 27). אכן, היה זה הורדוס שביקש מאגריפא לשמוע את טענותיהם, והוא שמינה להם את ניקולאוס כפרקליטם (שם, 29-30). לפי דברי הסיכום של יוספוס, נענה אגריפא לתביעות היהודים 'בגלל חיבתו וידידותו של

35 עיין בהרחבה ש' אפלכאום, יהודים ויוונים בקיריני הקדומה, ירושלים 1969, עמ' 161-164.

36 השווה כשר, (לעיל, הערה 1), עמ' 261.

37 עיין רוט־גרסון, (לעיל, הערה 28), עמ' 79 ואילך; Schürer (ed. Vermes, Millar et al.), III,1, (1986), p. 119, n. 47.

38 על כך יעידו שפע התעודות בקדמוניות, יד, 213-267.

הורדוס אליו', לבד מהעובדה כי 'מה שהם דורשים הוא דבר של צדק כשהוא לעצמו' (שם, 60). מתברר כי אף הורדוס עצמו קשר לעצמו כתרים באספת-עם שקיים בירושלים לאחר שובו מיונייה, 'וסיפר על היהודים היושבים באסיה, כיצד בזכותו לא יהיו להבא נתונים לעלבונות' (שם, 63).

התועלת שצמחה להורדוס מההגנה על זכויות היהודים ברחבי האימפריה הרומית היתה עצומה: (א) הוא הבטיח בכך מקור הכנסה בלתי אכזב וקבוע של תרומות רבות ביותר,³⁹ דבר אשר סייע רבות לכלכלת ממלכתו, למפעלי הבנייה האדירים שלו ולפרנסת נתיניו; (ב) הוא הצליח מן הסתם להקהות מעט את הביקורת היהודית נגדו ולהשתבח בעיני דעת הקהל המקומית; (ג) הוא הגדיל כנראה גם את יוקרתו הבין-לאומית, שהרי עשוי היה להיחשב למלך היהודים הנחלץ להגנת נתיניו באשר הם. לסיכום: יחסי הורדוס עם יהודי התפוצות הושתתו על ברית אינטרסים הדדית, שכל אחד מהצדדים הפיק ממנה תועלת רבה לעצמו. כל חוקרי התקופה חייבים כמובן לקחת בחשבון עובדה זו בשעה שהם משרטטים את ההיסטוריה ההרודיאנית רבת הסתירות והפנים.

39 רמו לכך ניתן למצוא בנאומו של קיקרו: בעד פלאקוס, 28; עיין י' לוי, עולמות נפגשים, ירושלים תש"ך, עמ' 83-84 *M. Stern, Greek and Latin Authors on Jews and* *Judaism*, I, Jerusalem 1974, No. 68